

»ISTINSKI SOCIJALIZAM«
MOZESA HESA*

Zdravko Kučinar

Mozes Hes (Moses Hess) je jedan od prvih teoretičara socijalizma u Nemačkoj, ali su ipak njegovo delo i naročito njegov odnos prema Marksu ostali zadugo malo poznati i nedovoljno proučeni.¹ Poslednjih godina, međutim, interesovanje za Hesa je u znatnom porastu. O tome svedoče dva izdanja njegovih izabranih spisa, izdanje skoro celokupne njegove prepiske i pojавa više studija o njegovoj delatnosti, filozofskim i socijalističkim pogledima.²

Interesovanje za Hesa je višestruko, ali se ipak kreće u dva osnovna pravca. Jedan broj istraživača nastoji pre svega da utvrdi Hesovo mesto u

* Kada je redakcija »Političke misli« odlučila da objavi kraći izbor iz dela M. Hesa, obratila mi se s predlogom da napšem uobičajeni uvodni tekst. U kratkom vremenu koje mi je redakcija predložila, bilo je jedino moguće osloniti se na ranija istraživanja o ovom nedovoljno poznatom socijalisti i filozofu. Zato je ovaj tekst — uz saglasnost redakcije — napisan na osnovnu rasprave »Moses Hes i njegov odnos prema Marksu« (»Prilozi za istoriju socijalizma«, knj. 2., Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1965. str. 200—273).

1 Mozes Hes je rođen 1812. godine. Vaspitan je u ortodoksnoj jevrejskoj religiji, što je ostavilo traga u njegovim najranijim, a i kasnijim delima. Započete studije nije završio, pa je u filozofiji ostao samouk. Rano je potpao pod uticaj demokratskih i komunističkih ideja i otuda su njima prožeta i njegova prva, anonimno objavljena dela. Bavio se publicistikom. Hes saraduje u najnaprednijim listovima svoga doba. Najznačajnija njegova dela i saradnja s Marksom padaju u period do 1848. godine. Najvažniji spis iz ovog perioda su: **Sveta istorija čovečanstva, Od jednog mladog Spinozinog učenika i Evropska trijarhija**, te pored oko stotinu članaka u

»Rheinische Zeitung«, nešto veće rasprave **Filozofija dela i Socijalizam i komunizam** (obe objavljene u Herwegovim (Herwegh) »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz«); **O socijalističkom pokretu u Nemačkoj, O suštini novca, Poslednji filozofi i Posledice proleterske revolucije**. Hesova literarna zaostavština još nije u celosti objavljena. Njen najveći deo čuva se u Institutu za socijalnu istoriju u Amsterdamu, Institutu marksizma-lenjinizma u Moskvi i Cionističkom centralnom arhivu u Jerusalimu.

Do 1861. godine Hes je bio u emigraciji, a tada se vraća u Keln. Tu pomaže Lassalov Opšti nemački radnički savez. Od tada se sve više vraća izučavanju jevrejskog pitanja i 1862. godine objavljuje delo **Rim i Jerusalim**, u kome se, kako sâm kaže, posle dvadesetogodišnjeg otuđenja, opet vratio svom narodu. U ovom delu propoveda mesijansko-socijalističke ideje, kao i ideju regeneracije Jevreja u Palestini, čime je preteča cionizma. Od 1863. do 1875. godine, tj. do smrti, živi u Parizu. U ovom veku, 1961. godine, ekshumiran je i prenesen u Izrael.

O Hesu je napisao Teodor Zlocisti (Theodor Zlocisti) veliku biografiju: **Moses Hess. Der Vorkämpfer des Sozialismus und Zionismus. Eine Biographie**. Zweite, voll-

razvitu socijalističke teorije i pokreta u Nemačkoj (G. Adler, D. Koigen, O. Korni, E. Zilberner i dr.), dok drugi usmeravaju interesovanja na Hesa kao na preteču cionizma.

Marksisti na Hesa gledaju kao na jednog od utopijskih socijalista i prethodnika, tzv. naučnog socijalizma. Zato se u centru takvog pristupa nalazi odnos Hesa i Marks-a i komparativna analiza geneze ovih stanovišta. Razumljivo je da se tako usmerena istraživanja svode uglavnom na period od 1837. do 1848. godine, tj. na deceniju u kojoj je već sasvim formirano i Hesovo shvanje socijalizma i sa *Manifestom Komunističke partije* u osnovi izgradeno Marksovo materijalističko shvanje istorije i komunizma.

Marksova i Hesova teorijska i praktična delatnost stoje, dakle, u životu, razvojnem odnosu i međusobnom uticaju kao dve koncepcije i dva pravca socijalističkog i komunističkog pokreta u Nemačkoj od 1841. do 1848. godine, sa mnogo dodirnih tačaka. To je period saradnje, koja, i pored njihovih povremenih razilaženja, traje od septembra 1841., kada su se i Marks i Hes oduševili predavanjima B. Bauera, pa preko rada u redakciji lista »Rheinische Zeitung« (1842—1843) i saradnje u najradikalnijim listovima toga doba, posebno u zborniku »Deutsch-Französische Jahrbücher« (1844), pripremanja *Nemačke ideologije* (1846) i saradnje u listu »Deutsche Brüsseler — Zeitung« (1847—1848), sve do *Manifesta Komunističke partije*.

x x x

Već u *Svetoj istoriji čovečanstva* (1837) javlja se kao temelj svih Hesovih razmatranja ideja o oslobođenju čovečanstva slobodnim delom samih kommen bearbeite Auflage. Berlin, 1921. Prvo izdanje ove biografije pod naslovom: **Moses Hess. Eine biographische Studie** bilo je samo skica objavljena uz izdanje Hesovih spisa o jevrejskom pitanju: **Moses Hess, Jüdische Schriften**, Hrsg. u. eingel. von Th. Zlocisti. Berlin, 1905. str. III — CLXX. Zlocistijeva je zasluga što je sakupio ogroman materijal i napisao opširnu biografiju. Ali ova biografija je pisana sa antimarksističkog i cionističkog stanovišta. Hesovo socijalističko delovanje je iskrivljeno i jednostrano prikazano. Principijelna razlika između Marks-a i Hesa je iščezla, a pri tom je data i pogrešna slika samog Marks-a. Istovremeno Zlocisti je objavio i zbirku članaka: **Moses Hess, Sozialistische Aufsätze. 1841—1847**. Welt-Verlag, Berlin, 1921. Prema tvrdjenju Augusta Kornija (Auguste Cornu) i Wolfganga Menke (Wolfgang Mönke) tekst ove zbirke nije pouzdan, te smo sva navedenja vršili prema njihovom izdanju: **Moses Hess, Philosophische und sozialistische Schriften. 1837—1850**. Hrsg. u. eingel. v. A. Cornu i W. Mönke, Akademie-Verlag, Berlin, 1961, (citirano: PPS), koje ima odlike naučnog izdanja. Kao dopuna ovom izdanju pojavilo se nešto kasnije i izdanie novih izvora za studij Hesa: Wolfgang Mönke, **Neue Quellen zur Hess-Forschung**. Akademie Verlag, Berlin, 1946. Ovo izdanje sadrži izvode iz Hesovog dnevnika, rukopisa, nekoliko pisama i predgovor izdavača. Pomenuto Korni-Menkeovo izdanie snabdeveno je opširnom uvodnom studijom koja može poslužiti daleko korisnije od Zlocistijeve biografije Hesa. Na slabosti Zlocistijeve biografije Hesa ukazao je Đ. Lukac (G. Lukács) navodeći da je to »marljivo rađena, ali besprincipijelna, smušena i s predrasudom o Hesu pisana biografija«. Da su ove ocene Zlocistijeve biografije tačne pokazuje jedna od uvođenih napomena u njegovoj knjizi. Naime, on smatra da se socijalističko učenje Marks-a i Hesa može razumeti samo iz njihovog jevrejskog porekla i pripadništva. Od starijih autora o Hesu su pisali: Georg Adler, **Geschichte der ersten sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland**, 1855; Franz Mehring, **Geschichte der deutschen Sozialdemokratie**, I, 1929; David Koigen, **Zur Vorgeschichte des modernen philosophischen Sozialismus in Deutschland**. — **Zur Geschichte der Philosophie**

ljudi, oslobođenju od neposrednih prinuda koje sputavaju unutarnju slobodu ličnosti ili anarhiju, kako će tu slobodu Hes nazivati u nekim radovima. Delo je pisano s patosom i s mnogo proizvoljnih konstrukcija, koje zamenjuju poznavanje stvarne istorije, i pod isprepletenim uticajima jevrejske religije, Spinozine filozofije, Rusoa (Rousseau) i ideja buržoaske revolucije, ali već sadrži klice Hesovog zrelog učenja. Osnovna ideja, da se »sveto« (što kod Hesa znači moralno, tj. slobodno) u istoriji manifestuje u jedinstvu boga i čoveka, služi Hesu da zasnuje svoje uverenje u nužnost nove ljudske komunističke zajednice, koju on u ovom delu, pod uticajem jevrejske religije naziva »novim Jerusalimom«. Hes je uveren da se istorija kreće ponovnom uspostavljanju jedinstva čoveka i boga i da budućnost vodi prema harmoniji u kojoj će biti realizovana socijalna jednakost i zajednica dobara. Ta nova zajednica omogućiće realizaciju *svesne ljudske delatnosti*. U ovom prvom i dosta nerazgovetnom delu, u kome se mesijanske ideje prepliću sa idejama ranog komunizma, Spinoze, Hegela i sensimonizma, nalazi se ideja o slobodnom delu, koja je osnov Hesove kasnije filozofije dela, i misao da je socijalna sloboda samo posledica duhovne slobode.³ Ipak, sama *Sveta istorija čovečanstva* ne daje dovoljno osnova da se Hes iz 1837. godine smatra socijalistom.

Svoje mutne ideje iz prvog dela razviće Hes u *Evropskoj trijarhiji*. Po hegelovskom uzoru, istorija se tu posmatra kao sled trijada, sled koji pokazuje napredak slobode, moralnosti i, pre svega, *jednakosti*. Ovo stavljanje ideje jednakosti u središte istorijskog procesa, i plana istorije, otkriva i uticaje francuskih komunističkih utopija.

Ostvarenje jednakosti pripremaju, po Hesu, reformacija u Nemačkoj i buržoaska revolucija u Francuskoj. Reformacija donosi slobodu duha, a

und **Sozialphilosophie des Junghegelianismus**, Bern, 1901; Emil Hammacher, **Zur Würdigung des »Wahren« Sozialismus**, u: »Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung«, I Jahrg. I Heft (Leipzig), 1910; Irma Goitein, **Probleme der Gesellschaft und des Staates bei Moses Hess**, Beiheft zum »Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung« (Stuttgart), 1930; Karl Mielcke, **Deutscher Frühsozialismus. Gesellschaft und Geschichte in den Schriften bei Weitling und Hess**, u: »Forschungen zur Geschichte- und Gesellschaftslehre« (Stuttgart), 1931; Georg Lukács, **Moses Hess und die Probleme der idealistischen Dialektik**, u: »Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung«, XII Jahrg. (Leipzig), 1926. (Prevedeno u »Političkoj misli« br. 1, 1965.)

2

Pored navedenog Korni-Menkeovog izdanija izabranih spisa treba pomenuti i izbor koji je izvršio Horst Lademacher (Horst Lademacher): **Moses Hess, Ausgewählte Schriften**. Ausgewählte und eingeleitet von Horst Lademacher. Joseph Melzer

Verlag, Köln 1962, sa opsežnom uvodnom studijom o Hesu od Lademahera (**Apostel und Philosoph**).

Kriteriji kojih su se držali u izboru Hesovih spisa Korni i Menke, s jedne, i Lademaher, s druge strane, već i sami ukazuju na različite pristupe Hesu. Prvi smatraju značajnom Hesovu delatnost do završetka revolucije iz 1848. godine, pa prema tome i završavaju svoj izbor sa 1850. godinom. Lademaher pridaje važnost ce lokupnoj životnog Hesovoj delatnosti, pa svoj izbor vremenski ne ograničava. Štaviše, on posvećuje pažnju cionističkim spisima, kako u njihovom izboru, tako i u svojoj studiji.

Opsežna Hesova korespondencija objavljena je u: **Moses Hess, Briefwechsel**. Hrsg. v. Edmund Silberner unter Mitwirkung v. W. Blumenberg, 'S- Gravenhage, 1959.

Poslednjih godina objavio je Edmund Silberner (Edmund Silberner) bibliografiju Hesovih radova i niz članaka u kojima pokušava da dâ celovitu sliku Hesove delatnosti:

The Works of Moses Hess. An inventory of his signed and anonymous publications,

francuska revolucija ne samo moralnu već i socijalnu slobodu. Bitno obeležje i zadatak epohe bio je u uzajamnom delovanju i spajaju »nemačke« i »francuske« slobode.⁴ Hes ističe da se u Nemačkoj i Francuskoj manifestuje težnja za slobodom duha u teorijskom i praktičnom obliku, a da se u Engleskoj postavlja novi zahtev, koji i karakteriše novo doba, zahtev za *socijalnom emancipacijom*. On uviđa da predstojeća »engleska«, tj. socijalna, revolucija vrši »apsolutni uticaj na ceo socijalni život«, da daje obeležje epohi i ističe zaoštrenost suprotnosti između »novčane aristokratije« i »papirizma«.⁵

Ideja evropske trijarhije, koju je Hes preuzeo od Sen-Simona (Saint-Simon), zahteva ujedinjenje tri pomenuta stremljenja — socijalnog u Englesku, političkog u Francuskoj i filozofskog u Nemačkoj, koja sjedinjena vode oslobođenju čovečanstva.

Prva Hesova knjiga je ostala nezapažena, pa je stoga utoliko značajnije što je *Evropska trijarhija* imala velikog uticaja i postala jedno od prvih dela u kome su začete ideje nemačkog socijalizma, jer je veoma uticajna Vajtlingova (W. Weitling) knjiga *Garancije harmonije i slobode* publikovana 1842. godine.⁶

manuscripts, and correspondance, E. J. Brill, Leiden, 1958; Der junge Moses Hess im Lichte bisher unerschlossener Quellen. 1812—1835, u: »International Review of Social History« (Amsterdam), 1958, Vol. III; La correspondance Moses Hess—Louis Krolkowski 1850—1853, u: »Annali« (Feltrinelli, Milano), 1960; Zwei unbekannte Briefe von Moses Hess an Heinrich Heine, u: »International Review of Social History« (Amsterdam), 1961, Vol. VI, Part. 3; Heinrich Greatz' Briefe an Moses Hess. 1861—1872. (Zum 100-jährigen Jubiläum von Rom und Jerusalem), u: »Annali« (Feltrinelli, Milano), 1961; Beiträge zur literarischen und politischen Tätigkeit von Moses Hess 1841—1843, u: »Annali« (Feltrinelli, Milano), 1963; Der »Kommunisten-rabbi« und der »Gesellschaftsiegel«, u: »Archiv für die Sozialgeschichte« (Hannover), 1964, Bd. III; Moses Hess als Begründer und Redakteur der »Rheinischen Zeitung« (Mit einem Anhang), u: »Archiv für die Sozialgeschichte« (Hannover), 1964, Bd. IV. — Od ostalih studija pomenimo još Auguste Cornu, *Moses Hess et la gauche héhéllenne*. Paris 1934, te tekstove o Hesu u knjizi: Auguste Cornu, *Karl Marx i Friedrich Engels. Njihov život i njihovo djelo. I, II, »Naprijed«*, Zagreb, 1960.

Izrazito teorijski pristup Hesu nalazimo u novijim knjigama: Horst Stuke, *Philosophie der Tat* (Kapitel: »Moses Hess und die Begründung der Philosophie der Tat im Sozialismus«), Ernst Klett Verlag, Stuttgart,

gart, 1963; Erich Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1957. (Sa posebnim poglavljem: »Anthropologie und Eschatologie bei Moses Hess«) i Robert Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx*, University Press, Cambridge, 1961 (odeljak: »The Rise of Philosophical Communism«). Kliko nam je poznato kod nas o Hesu nije pisano, izuzev usputnih osvrta u tekstovima o Marksru, i pomenute rasprave.

3

Vidi: Hess: *Philosophie der That* u: PSS, str. 214.

4

Hess, *Die europäische Triarchie*, u: PSS, str. 94.

5

Ibid., str. 95.

6

Socijalističke i komunističke ideje su do tada prodire u Nemačku samo preko preveda nekoliko manje značajnih dela francuskih pisaca i propagatora ovih utopija. Mora se imati u vidu da u Nemačkoj tada još nije postojao radnički pokret. Tek 1836. godine, upravo kada je Hes pisao *Svetu istoriju čovečanstva*, osnovan je, i to u emigraciji. Savez pravednih, a Vajtlingovo manje uticajno delo *Covečanstvo kakvo jeste i kakvo treba da bude* pojavilo se 1838. godine, tj. u vreme pisanja *Evropske trijarhije*. Međutim, Hes za Vajtlingov rad nije znao sve do 1842. godine.

Rad u »Rajnskim novinama« za Hesa je, isto kao i za Marks-a, bio vrlo značajan. U vreme osnivanja lista, u kome je bio jedan od urednika, već je bio pod snažnim uticajem francuskih komunističkih učenja, koje je propagirao i na njih skrenuo Marksov pažnju. U člancima iz lista »Rheinische Zeitung« osetio se znatan napredak u odnosu na stavove iz *Evropske trijarhije*. Pažnja je usmerena sve više na socijalna pitanja.

Osnovnu suprotnost svog doba Hes vidi u suprotnosti »novčane aristokratije« i »pauperizma«, i otkriva da tu suprotnost ne može da reši država. U shvatanju države Hes je otišao dalje od Marks-a, koji je u ovo vreme bio još hegelovski ubedjen da je država otelovljenje uma i da može pomoći zakona da uredi društvo i ostvari slobodu. Marks će ovu misao početi da napušta tek istupanjem iz lista »Rheinische Zeitung«. Hes je naročito kritikovao shvatanje o tzv. umnoj državi, ističući pri tom da umna država ili nije država, ili nije realizacija uma. Ostvarenje umnosti značilo bi negaciju vlasništva, religije, nacije, vladavine i celog sadržaja države, tj. onog bez čega bi država bila izlišna. Kako se vidi, Hes ne veže postojanje države za um, nego za vlasništvo, vladavinu, itd., što pokazuje da je on shvatio gde treba tražiti tajnu države. Sličnim putem će poći Marks kada u toku rada u »Rheinische Zeitung« otkrije vezu države i posebnih interesa različitih staleža.

Hes uviđa da industrijski razvitak »gura bogatstvo u ruke malog broja aristokrata«, stvara novu »novčanu aristokratiju« i u tom vidi »simptom socijalne bolesti« i »predosećaj revolucije«. Još u *Evropskoj trijarhiji* ističe da razvitak industrije sve više zaoštvara društvene suprotnosti i da srednji sloj neminovno iščezava, i da jednakost u podeli dobara ne može doći sama od sebe. Revolucija mora da reši »zagonetku stoleća«, tj. socijalni problem jednakosti. Nikakve političke reforme nisu u stanju da reše suprotnosti do kojih je došlo u Engleskoj, ističe Hes, uviđajući značaj kapitalizma u Engleskoj. »Sve političke reforme bile bi samo palijativna sredstva protiv nesreće koja u svojoj poslednjoj analizi pokazuje da nije političke, nego socijalne prirode.⁸ Hes je ovim pokušajima prethodnik onih istraživanja razvijatka kapitalizma u Engleskoj koja su dobila najbolji izraz u Engelsovim redovima od *Položaja Engleske do Položaja radničke klase u Engleskoj*.

U odnosu na ocenu francuske buržoaske revolucije datu u *Evropskoj trijarhiji*, učinio je Hes značajan napredak. Sada uviđa da njegovo doba ne može da se zadovolji tekovinama te revolucije. »Mi još nismo«, piše on, »neposredno pred zauzimanjem buržoaske Bastilje od strane proletarijata, ali ćemo do toga doći.⁹ Njemu je već tada jasno da je buržoaska revolucija ostavila samo drukčiji oblik potčinjenosti.« Očekivao je da će sledeća revolucija biti obuhvatnija i temeljnija, te da će svakako imati i mnogo značajnije posledice.¹⁰ Vidi da će proletarijat imati zadatak da ukine novi oblik potčinjenosti. Pod proletarijatom je podrazumevao sav pauperizovani narod. I-pak, misao u ulozi proletarijata je značajna anticipacija Marksovih otkrića

o istorijskoj ulozi proletarijata, koje je ovaj izneo godinu dana kasnije u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava*.

Prateći politička zbivanja u Francuskoj i socijalistički komunistički pokret, pod čijim se uticajem i formirao — naročito dok je bio dopisnik lista »Rheinische Zeitung« iz Pariza, Hes je prenosio komunističke ideje u Nemačku. Recenzirao je sve značajnije komunističke tekstove i prenosio izvode iz njih u svojim komentarima, tako da je nemačkom čitaocu omogućavao da upozna francuska komunistička učenja. U video je značaj propagandne delatnosti i njoj će posvetiti veliki deo života. U članku *Komunizam u Francuskoj* povodom jednog komunističkog manifesta, ukazuje da »komunizam postaje važna istorijska činjenica sa mnoštvom pristalica i da se ne može prosto ignorisati. To učenje — smatra on — ne treba ceniti samo po broju pristalica, nego po njegovom unutrašnjem sadržaju...«¹⁰

x x x

Nemačka klasična filozofija je izvršila veliki uticaj na razvitak socijalističke misli. To je odlučno istakao Engels rečima: »Mi, nemački socijalisti, ponosni smo što ne vodimo poreklo samo od Sen Simona, Furije i Ovena nego i od Kanta, Fihtea i Hegela.«¹¹ Međutim, »...prvi ...ko je u novije vreme pokušao da svesno i odlučno povuče konzekvence nemačke filozofije za socijalizam beše Moris (tako su ga nazivali Francuzi — Z. K.) Hes ...«, uočio je još 1846. godine K. Biderman.¹²

Pokušaj ovog povezivanja Hes je učinio već u *Evropskoj trijarhiji*. Da bi se nemačka filozofija mogla povezati sa socijalizmom, potrebno ju je — mislio je Hes — osloboditi njene suštinske slabosti, tj. filozofiju duha, tj. Hegelovu filozofiju, prevesti u filozofiju dela.¹³ Zato on u utemeljenju filozofije dela vrši kritiku dotadašnje nemačke filozofije, a posebno Hegelove. Hes, je, kao i Marks, učestvovao u onom značajnom nastojanju četrdesetih godina prošlog veka u Nemačkoj da se prevaziđe Hegel potpunim izlaskom iz okvira njegove filozofije, traženjem »nekog drugog elementa« na kome se može graditi iznova, kako je tada zapisao u predradovima za disertaciju mladi Marks.¹⁴

Iako je Hegelovu filozofiju smatrao ugaonim kamenom filozofije dela, Hes joj prebacuje da je ostala na pola puta, da je samo duh učinila delatnim, i ističe: »...ne bivstovanje, već delo je prvo i poslednje«, »život je delo

10

Hess, **Die Kommunisten in Frankreich**, »Rheinische Zeitung«, No 111, Beiblatt, str. 1. (Prema: **PSS**, str. 466, Anm. 69)

11

Engels, **Razvitak socijalizma od utopije do nauke**, u: Karl Marks i Fridrik Engels, **Izabrana dela**, »Kultura«, Beograd, 1950. tom II, str. 84.

12

Karl Bidermann, **Sozialistische Bestreb-**

ungen in Deutschland, u: »Unsere Gegenwart und Zukunft«, Leipzig, 1846, Bd. I. (Prema: Hess, »Philosophische und Sozialistische Schriften«, str. 469 (Anm. 95))

13

Hess, **Philosophie der That**, u: **PSS**, str. 219.

14

Marx, **Frühschriften**, Hrsg., v. S. Landshut und J. P. Mayer, Kröner Verlag, Stuttgart, 1953, Bd. I, str. 14.

(akcija).¹⁵ Ona ne obuhvata delo (die Tat). »Glavni nedostatak Hegelove filozofije je u tom što ona misli da obuhvata i samo delo«.¹⁶ Ona povezuje mišljenje i bivstvovanje samo u ideji, ali to jedinstvo treba stvarno postići u sferi duhovnog i socijalnog života. Polazište nove filozofije, misli Hes, ne može biti apstraktno mišljenje, nego svesna volja. Samo svesna delatnost omogućuje čoveku da aktivno učestvuje u istoriji, da stvaralački deluje. Filozofska misao koja je s Hegelom bila okrenuta prema prošlosti treba da upre pogled u budućnost. »Ali takođe mi nismo samo kontemplativni kao srednji vek, kome je u posmatranju izmaklo delo«, piše Hes skicirajući svoju filozofiju.¹⁷ Suština nove istorije biće slobodno delo.

Hesa ne interesuje filozofija kao filozofija, kao »čisto učenje« (blosse Lehre). On njoj prilazi sa stanovišta oslobođenja čovečanstva i u njoj traži sredstva tog oslobođenja. Osnovne postavke njegove filozofije išle su za tim da pokažu potrebu *socijalnog prevrata*, negacije postojećeg, te da istaknu potrebu političke i socijalne aktivnosti. Svojom filozofijom Hes je htio da izgradi teorijski temelje socijalističkom učenju. »Za mišljenje je u Nemačkoj otkrivena vrednost negacije, ali za delovanje nije otkriveno još ništa«,¹⁸ kaže Hes, otkrivajući potrebu revolucije, prepoznajući je kao kategoriju negacije u oblasti ljudske istorije. »Bez revolucije ne počinje nikakva nova istorija.«¹⁹ Međutim, iako je Hes u filozofskim pitanjima tražio pre svega njihovo socijalno, političko i moralno značenje, on je baš u rešavanju tih pitanja ostao zarobljenik same filozofije — što je bitna odlika njegovog pogleda na čoveka i istoriju. Hes je došao do problema odnosa filozofije i revolucije i dobro sagledao odnos francuske buržoaske revolucije i nemačke dijalektičke filozofije. Ali njegov pokušaj da stvari filozofiju nove revolucije i, da revolucionise tadašnju filozofiju ostao je bez uspeha. Ističući potrebu da filozofija prede sa područja teorije na polje političke akcije, Hes je delio mladohegelovska raspoloženja i stav koji je zastupao i Marks sredinom 1842. godine u polemici s listom »Kölnische Zeitung«.²⁰

Hes je kritikovao Hegela pod znatnim uticajem hegelovca Avgusta Cješkovskog (August von Cieszkowski). Najvažnija od ideja koju je Hes delio sa Cješkovskim je u tome da je »apsolutni idealizam dosegao onu visinu koju filozofija uopšte može dostići, i ako je u njemu nešto nedostatno, to je sam a filozofija (podvukao Z. K.), ograničenost filozofske sfere«²¹. Ovu misao Hes i dalje razvija, pa dve godine kasnije piše: »... samo gde filozofija uopšte doseže svoju najvišu tačku, može ona da preskoči samu sebe i prede u delo« (akciju — Z. K.).²² U istom tekstu Hes zaključuje da u Nemačkoj princip delatnosti sve snažnije probija u filozofiju, ali da je malo

15

Hess, *Philosophie der That*, u: PSS, str. 211.

16

Hess, *Die europäische Triarchie*, u: PSS, str. 79.

17

Ibid., str. 116.

18

Hess, *Philosophie der That*, u: PSS, str. 221.

19

Loc. cit.

20

Vidi: Karl Marx, *Der leitende Artikel in No 179 Kölnische Zeitung*, MEGA, Bd. I, Halbbd. I, 232—250.

21

Hess, *Die europäische Triarchie*, u: PSS, str. 79.

22

Hess, *Sozialismus und Communismus*, u: PSS, str. 198.

onih hrabrih koju filozofiju okreću prema spoljnjem svetu. Inače, sama nemačka filozofija »kao takva ne može da se izvuče iz idealizma«.²³ »Nemačka filozofija kao takva trpi brodolom u praksi, za koju ona nema smisla, jer je samo teorijske prirode.«²⁴ Zato »gde nemačka filozofija postaje praktična, značilo je zahtevati da ona dođe u dodir sa socijalnim i političkim problemima epohe, a taj zahtev su odlučno istakli i Hes i Marks. Hes je kasnije u razračunavanju s mlađohegelovcima još i dalje razvio ove misli, pa je zato, kako ćemo videti, sam Marks, pišući o kritici filozofije u *Nemačkoj ideologiji*, istakao Hesove zasluge.

Navedene misli jasno pokazuju da je Hes, kritikujući Hegela i nemačku filozofiju, došao do one velike ideje o ukidanju i ostvarenju filozofije koja je u temelju Marksove filozofske misli. Ideja o »ograničenosti filozofske sfere« nastala je u isto vreme kada je i Marks radio na disertaciji i došao i sam na misao o ukidanju filozofije njenim ostvarenjem. Hes već u *Evropskoj trijarhiji*, u skladu sa stavom o »ograničenosti filozofske sfere« kritikuje Straussov (Strauss) dogmatizam, smatrujući da se nešto bitno ne može postići u okviru filozofije.

Osnovna Hesova misao u kritici Hegela vrlo je bliska Marksовоj. Uporedimo što su Marks i Hes iste godine pisali. Marks u prvoj tezi o Fojerbahu (Feuerbach) beleži u svojoj svesci: »Stoga je delatnu stranu, nasuprot materijalizmu, a pstraktno (podvukao Z. K.) razvio idealizam, koji, naravno, ne poznatstvarnu, osetilnu delatnost (podvukao Z. K.) kao takvu.«²⁵ U isto vreme Hes piše: »Opšti nedostatak nemačke filozofije sve do Fojerbaha je, naime: životnu aktivnost (Lebensakt) ona shvata samo u najužem smislu, po kome ona obuhvata samo mišljenje, a ne i samo delovanje (Handeln) ...«²⁶ Interesantno je da se gornje Hesove misli mogu sresti u njegovim delima još od *Evropske trijarhije*, što uvećava njihovu vrednost, iako one svakako nemaju dubinu Marksovih misli. Smisao navedene Marksove ideje mora se ocenjivati samo u kontekstu svih jedanaest *Teza o Fojerbahu*, jer one skiciraju jednu novu filozofiju i prevazilaze, ne samo Hegela i Fojerbaha, nego i svu dotadašnju filozofiju.

Na Hesa je, dakle, kao i na Marksu, snažno uticao Fojerbah, ali upravo razliku i granice tog uticaja dobro ilustriraju sličnosti i razlike Marksovog u Hesovog stanovišta.

Već je pomenut Engelsov, u njegovim pozniјim godinama više puta ponavljeni, stav o značaju nemačke filozofije za nemački socijalizam. U njemu se ne pominje posebno Fojerbah među nemačkim filozofima. Međutim, Engels 1845. ističe da su svi nemački socijalisti i zastupnici javnih reformi do komunizma došli kroz Fojerbahu, »kroz Fojerbahovu likvidaciju Hegelo-

23

Hess, *Philosophie der That*, u: PSS, str. 221.

24

Hess, *Über die sozialistische Bewegung in Deutschland*, u: PSS, str. 295.

25

Ibid., 294.

26

Marx, *Teze o Feuerbachu*, u: Marx-Engels, Rani radovi, str. 321.

27

Moses Hess, *Über die sozialistische Bewegung in Deutschland*, u: PSS, str. 287.

ve spekulacije.²⁸ Zašto je kasnije ispušten Fojerbah? On je za Marksa i Engelsa bio »čistilište« od Hegelove spekulacije, ali njegovi pozitivni rezultati nisu bili takvi da bi se na njima uspešno gradilo novo stanovište, naročito razumevanje istorije. To se jasno vidi i iz činjenice da izlaganje materialističkog shvatanja istorije u *Nemačkoj ideologiji* počinje kritikom Fojerbaha. Štaviše, Marks u *Bedi filozofije* jasno uviđa da je Fojerbah »gola sirotinja« u odnosu na Hegela. Marks je još 1844. godine jasno isticao da je »u vreme nemačkih filozofskih borbi 1840—1844«²⁹ u filozofiji: »bavljenje sadržajem staroga sveta, razviće moderne nemačke kritike obuzete materijom, bilo tako silno da se dešavalo potpuno nekritičko odnošenje prema metodu kritiziranja i potpuna nesvesnost o *delimično formalnom*, ali stvarno *suštinskom* pitanju, kako se mi odnosimo prema Hegelovoj dijalektici?«³⁰ Za to vreme se Hes, koji nije nikada temeljito proučio i shvatio Hegela, držao Fojerbaha, na čijim je idejama pokušao da gradi svoje shvatanje društva i socijalizma. Učinilo mu se da upravo Fojerbah pruža nove mogućnosti za kritiku društva pa je istakao lozinku: »Fojerbah je naš Prudon (Proudhon).«

Na Hesa je najsnažnije uticala Fojerbahova ideja otuđenja čovekove suštine u religiji. Ali Hes ide dalje od Fojerbaha. On njegovu metodu kritike primenjuje još 1843. godine na politiku. Politiku shvata kao zemaljsku religiju. Kao i u kritici religije, Hes u kritici politike zahteva ukidanje svake vlasti nad čovekom. Smatra da je suština politike i religije ista, da se sastoji u odvajanju čovekovog stvarnog života od njega samog i prenošenja na neku opštu, apstraktну silu izvan njega. I politika i religija znače odvajanje čovekovog stvaralaštva, njegove slobodne delatnosti od njega samog. Dok se taj dualizam ne ukine ne može se postići sloboda individualuma. Bog i monarh su isto; oni su u absolutnoj religiji i absolutnoj monarhiji gospodari svih. Njima će Hes pridružiti još samo novac kao božanstvo buržoaskog društva. Religija i politika idu zajedno, religija je »nebeska politika«, a politika je »zemaljska religija«. Dok postoji politika, nezamišljivo je bilo kakvo oslobođenje od religije. Tako je Hes pre pojave Marksovog *Priloga kritici Hegelove filozofije prava* ukazao da je poreklo religije u društvenom životu, čime je prevazišao Fojerbaha. On je istakao zahtev da se kritika teologije pretvorí u kritiku *svetovne teologije*. S pozicijom jednog anarchističkog komunizma, čime je uticao na Mihaila Bakunjinu, a jedno vreme i na Engelsa, Hes u ime oslobođenja čoveka traži da se ukine svaka »laž religije i politike«, sva nebeska i zemaljska ograničenja slobode i slobodne delatnosti čovekove.³¹

Zašto Fojerbah nije izvukao praktične zaključke iz svog principa? To pitanje postavlja Hes kritikujući Fojerbahovo shvatanje otuđenja. »Teologija je antropologija, to je istina, ali to nije cela istina«, isti-

28

F. Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, »Kultura«, Beograd, 1951, str. 8.

29

Marks-Engels, *Nemačka ideologija*, »Kultura«, Beograd, 1964, Knj. I, str. 40.

30

Marx, *Ekonomsко-filozofski rukopisi* iz 1844, u: Marx-Engels, *Rani radovi*, Zagreb 1961, str. 276.

31

Hess, *Philosophie der That*, u: *PSS*, str. 215. i dalje.

če Hes.³² Suština čoveka je društvena suština, saradnja različitih individua sa istim ciljem i za iste interese. »Istinsko« učenje o čoveku, »istinski« humanizam je učenje o ljudskom podruštvljenju, pa, zaključuje Hes, »antropologija je socijalizam«.³³ Fojerbahov princip humanizma mora se dalje razviti u princip socijalizma! Tako je Hes pokušao da Fojerbahovu filozofiju ugraditi u temelj svog shvatanja socijalizma. Odnos Fojerbahove filozofije prema socijalizmu Hes je shvatio kao odnos teorijskog humanizma prema praktičnom. Međutim, ovaj praktični humanizam — socijalizam, opterećen je slabostima teorije iz koje je izведен.

Značajan korak u odnosu na Fojerbaha Hes je učinio kritikom »praktičnog«, t.j. socijalno-ekonomskog otuđenja, otuđenja koje se javlja pri vladavini novca. Ovu kritiku dao je Hes u raspravi *O suštini novca*, koja je pisana za »Deutsch-Französische Jahrbücher«, tj. u vreme njegove tesne saradnje s Marksom.³⁴

U analizi suštine novca Hes polazi od ranijih stavova o slobodnom delovanju i od Fojerbahove ideje otuđenja ljudske suštine, a, inspirisan je i Marksovom kritikom buržoaskog društva u raspravi o jevrejskom pitanju. On pokazuje da do otuđenja ljudske suštine ne dolazi samo u religiji, nego i u socijalnom životu u kom se proizvod ljudske delatnosti otuđenje u novcu isto onako kao što se čovekova suština otuduje u božanstvu. »Ono što je bog za teorijski život, to je novac za praktični život ovog izokrenutog sveta: otuđeno bogatstvo ljudi, životna delatnost čifte. Novac je ljudska vrednost izražena u brojkama; to je pečat našeg robovanja, neizbrisivi znamen našeg ropstva — ljudi koji mogu da se kupuju i prodaju robovi su ... Suština sveta modernog trgovca jeste ostvarena suština hrišćanstva.«³⁵

Religiozno otuđenje razmatra on kao izraz stvarnog otuđenja ljudske suštine koju radnici otuđuju sa proizvodom svoga rada, koji sami ne poseduju. Ti predmeti u obliku kapitala, novca, počinju, kao i božanstvo, da vladaju njima i da ih drže u ropstvu. Tako čovek u novcu otuđuje svoju suštinu, svoju delatnost. Vladavina novca je protivljenje ljudskoj suštini koja je suština roda, zato vladavina novca i ne omogućuje pravi društveni život. To je vladavina egoizma u kome se ljudi putem konkurenkcije međusobno suprotstavljaju i izoluju od kolektiva. Egoizam vodi izrabiljivanju i bedi. U društvu egoizma, novac je prava vrednost, zato se svi ljudi prodaju, zato je to društvo društvo opštег robovanja i uništenja slobodne delatnosti. Ropstvo je univerzalno, jer oni koji ne robuju iz bede robuju iz trgovine i zarade. Ova Hesova misao je vrlo bliska Marksovom zaključku

32

Hess, *Über die sozialistische Bewegung in Deutschland*, u: PSS, str. 293.

33

Loc. cit.

34

Rasprava *Über das Geldwesen* pisana je za »Deutsch-Französische Jahrbücher«, ali zbog preobimnosti i finansijskih teškoća nije štampana u ovom časopisu. Kako su Marks, Hes i Engels tada vrlo tesno saradivali, oni su znali šta svaki od njih piše. Hes je pročitao rukopis *Priloga jevrejskom*

pitanju, i izgleda, Engelsov *Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije*, što je uticalo na njegovu raspravu. Međutim, i Marks se upoznao sa Hesovim rukopisom pre nego što je konačno redigovao svoje *priloge*. Zato je vrlo teško precizno utvrditi širinu i karakter međusobnih uticaja, pa o tome postoje i različita mišljenja.

35

Hess, *Über das Geldwesen*, u: PSS, str. 234—235.

da nije otuđen samo radnik, nego i kapitalista, što znači da Hes uviđa ne samo ekonomsku dimenziju otuđenja, nego i posledice otuđenja čoveka kao čoveka, otuđenja njegovog generičkog bića. U stvari, Hes je na tim posledicama insistirao više nego na konkretnoj analizi ekonomskog otuđenja, otuđenja rada u buržoaskom društvu. Ljudski društveni život je, piše on, zbog konkurenциje postao životinjski svet borbe za opstanak. Znao je da je za ukidanje takvog stanja potrebno ukinuti privatno vlasništvo. Mislio je da vlast novca i egoizam može da zameni jedino ljubav. Hes kaže: »Gde se ljubav pojavi, jača je od egoizma.«³⁴ Tako je prihvatio Fojerbahovo shvatanje ljubavi kao osnovne socijalne veze koja odgovara čovjekovoj suštini i socijalnom stanju koje se uzima kao ideal. Drži da se samo ukidanjem vladavine novca može uspostaviti čovekovra prava priroda i kolektivni život u skladu sa čovekovom suštinom. Ukipanje egoizma je jedan od osnovnih zahteva Hesovog učenja. Ideal tog učenja je društvo u kome će se racionalno upravljati životom. Hes smatra da u dotadašnjoj istoriji ljudska delatnost nikada nije bila racionalna. On u ostvarenju tog zadatka i vidi cilj ljudske istorije. Kao i u ranim delima smatra da je istorija prošla kroz više faza: od prirodne izolovanosti čoveka, preko privatnog vlasništva — koje se ispoljilo u starom veku kao ropsstvo, a u novom veku kao najamni rad — ona vodi čovekovom potpunom oslobođenju u neposrednoj budućnosti. Te su ideje prisutne u Hesovom učenju sve od *Evropske trijarhije*.

U raspravi *O suštini novca* izukrštani su uticaji Marksovih i Fojerbahovih ideja sa ranijim Hesovim stavovima. Ovde se, ipak, govori o proletarijatu i buržoaziji umesto ranijih pojmoveva »siromaštvo« i »bogatstvo«, »pau-perizam« i »novčana aristokratija«. Upotrebljava se i pojam proizvodnih snaga i govori o njihovo ulozi u istoriji. Nazire se veza između organizacije društva i stanja proizvodnih snaga, ali još ne uviđa njihov odlučujući značaj za razvitak društva. Takođe, Hes je došao do stanovišta da je za ukidanje vlasti novca potrebno ukinuti privatno vlasništvo i buržoasko društvo. On piše o proletarijatu kao snazi koja potkopava buržoasko društvo, ali tu snagu još uvek zamišlja kao siromašnu i bespomoćnu masu i ne uviđa suštinu klasne borbe. Umesto klasne borbe, iako je došao do pojmoveva buržoazije i proletarijata i njihove suprotstavljenosti u gradanskom društvu, on ipak kao osnovnu društvenu suprotnost navodi suprotnost siromaštva i bogatstva, *egoizma* i *altruizma*. Društvene oblike on još uvek svodi na filozofske i moralne kategorije.

Iako ostaje na površini građanskog društva i vidi njegovu pojavnost, uglavnom kroz fetišizam i otuđenje novca, bez dubljih ulaženja u socijalno-ekonomski probleme i zakonitosti, Hes je došao do značajnih rezultata. Nekima od njih, naročito onim iz redova objavljenih u »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz« koristio se i Marks. Marks je priznao Hesov uticaj u toku svog rada na *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*. — »Razume se samo po sebi, pisao je on, da sam se ja, osim radovima francuskih i engleskih socijalista koristio i radovima nemačkih socijalista. Sadržajni i originalni nemački radovi za tu nauku (političku ekonomiju, Z. K.) reduciraju se, međutim — osim Vajtlingovih spisa — na raspravce Hesa (u ,21. Bo-

gen') i na Engelsov ,Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije' u ,Nemačko-francuskim godišnjacima', gde sam i ja, u sasvim općenitim ertama, naznačio prve elemente ovoga rada«.³⁷

Osnova Hesovog učenja, koje se i pored svih uticaja nije znatnije menjala, nalazi se u raspravama *Socijalizam i komunizam*, *Filozofija dela* i *Sva i potpuna sloboda*, koje je Hes objavio baš u »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz« 1843. godine.³⁸

Da Marks u vreme svojih značajnih ekonomsko-filosofskih otkrića i skiciranja svoje filozofije ceni te Hesove rade, upravo zbog njihovog ukaživanja na vezu ekonomskih i filozofskih pitanja, pokazuje i sledeće mesto iz *Ekonomsko-filosofskih rukopisa*: »Privatno vlasništvo nas je učinilo tako glupim i jednostranim da je predmet naš tek onda kada ga imamo, dakle kada postoji za nas, kao kapital, ili kada ga neposredno posedujemo, jedemo, pijemo, nosimo na našem tijelu, nastanjujemo, ukratko, kada ga u potreblijavaamo ... Stoga je na mjesto svih fizičkih i duhovnih osjetila, stupilo jednostavno otuđenje svih tih osjetila, osjetilo posjedovanja. Na to apsolutno siromaštvo moralno se svesti čovjekovo biće da bi iz sebe moglo roditi svoje unutrašnje bogatstvo.« (O kategoriji *posjedovanja* vidi: Hess u ,21. Bogen').³⁹

Da je na ove Marksove misli mogao uticati Hes, naročito na misao o otuđenju svih čula osim čula *posjedovanja*, i na to da se čovek potvrđuje kao čovek samo kad proizvodi iz unutarnjih ljudskih potreba, upućuju nas Hesove ideje o cilju socijalizma: Taj cilj vidi on u tom: »da od starih prnja ne ostane ništa osim delatnosti, da se ne ostavi nikakav oblik u kome bi se ta delatnost fiksirala, jer on ne može opstati pred slobodnim duhom koji sebe shvata samo kao nešto delatno, koji ne zaostaje ni kod kakvog rezultata, ne utvrđuje ga, ne materijalizuje ga i ne gomila kao svoje 'vlasništvo'; štaviše, taj dug, kao moć nad svim što je konačno i određeno, neprestano njih prelazi da bi se neprestano zahvatao, dakako svaki put na određen način, kao nešto novo i delatno«.⁴⁰ Otkriva se da je Hes svoja shvatanja o vlasništvu formirao direktno pod Fichteovim (Fichte) uticajem. Već je Fichte u delu *Zatvorena trgovачka država*, razvio ideje o vlasništvu koje ne podrazumeva isključivo posedovanje stvari, nego baš nasuprot takvom shvatanju ističe da izvorno pravo vlasništva podrazumeva isključivo pravo na određenu slobodnu aktivnost. Ta aktivnost je određena samom sobom ili pak još i objektom na koji se odnosi.⁴¹

37

Karl Marx, *Ekonomsko-filosofski rukopisi iz 1844. god.*, u: Marx-Engels, *Rani radovi*, str. 158.

38

»Einundzwanzig Bogen aus der »Schweiz«, koji je izdavao G. Herveg, nastavio je radikalizam lista »Rheinische Zeitung« i u njemu su štampani oni radovi koji nisu zbog cenzure mogli da budu publikovani u Nemačkoj. Hes je bio jedan od najznačajnijih saradnika ovog zbornika.

39

Marx, *Ekonomsko-filosofski rukopisi iz 1844. god.*, u: Marx-Engels, *Rani radovi*, str. 246.

40

Hess, *Philosophie der That*, u: PSS, str. 219.

41

J. G. Fichte, *Der Geschlossene Handelsstaat*, u: Johann Gottliebs Fichte's sämtliche Werke, Hrsg. v. I. H. Fichte, Meier und Müller, Leipzig, 1844, Bd. III, str. 441—442.

U ovim mislima, koje su od Fihtea i Hesa došle do Marks-a, začeta je, mada još u nejasnom obliku, ideja otudenja i robnog fetišizma. I Fihte i Hes se protive takvom opredmećenju ljudske slobodne delatnosti, koja je sračunata na gomilanje svojih rezultata i na njihovo posedovanje, u kojima se duh (tj. čovek) gubi, umesto da se potvrđuje, u svojim proizvodima i time sprečava njegovo slobodno samopotvrđivanje i delovanje.

Značajno je da su ove misli došle do Marks-a u vreme nastanka *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*. Marks je na njih, kako i sam ističe, obratio pažnju, a ove ideje su, sa svoje strane, naišle na plodno tlo. Marks ih je oplodio konkretnim ekonomskim sadržajem i mišlju o čovekovom predmetnom delovanju, i dao im neslučenu dubinu. Zato nije tačno tvrđenje E. Tira da je u Marksovim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* »samo razvijeno ono što je tamo (u »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz« — Z. K.) postavljeno.«⁴²

Marks je, svakako, čak i u vreme vrlo bespoštene kritike »istinskih« socijalista, koji su polazili od Hesovih ideja, smatrao da su te ideje »na početku, u ‚21. tabaku‘ zasluzivale izvesno priznanje, pre nego što su daljim razvijanjem, naročito kod K. Grina »postale besmislica«.⁴³

Otuda i neprihvatljivo Kornijevo pretpostavljanje značaja *Evropske trijarhije* značaju priloga koji su objavljeni u »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz«, zbog toga što se iz rasprava objavljenih u ovom zborniku razvio tzv. »istinski« socijalizam.⁴⁴

Jedan broj marksističkih istraživača neopravdano zapostavlja spise iz ovog perioda opsednut oštrom Marksovom kritikom »istinskog socijalizma« koji je baš utemeljen ovim radovima. S druge strane, građanska marksologija, stavljajući u središte interesovanja baš ove tekstove i Marksove i Hesove zajedničke ideje, pokušava da umanji njihovu razliku i da, kao E. Tir, zaključi da je Marksovo humanističko stanovište u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* formirano pod Hesovim uticajem.⁴⁵

Lukač, jedan od retkih marksista od značaja koji je obratio pažnju na Hesa, ovako je okarakterisao njegovo stanovište: »Za Hesov teorijski razvoj bilo je kobno to što se on nije mogao uzdici iznad moralnog osudivanja egoizma, koga on svakako prikazuje kao nužan proizvod građanskog društva i neprestano ga stavlja uporedo sa vrlo površno shvaćenim ekonomskim osnovama tog društva. Doduše, on egoizam posmatra kao nužan proizvod građanskog društva, ali ga posmatra samo kao nešto kruto, metafizičko i nedijalektičko. Pa kako Hesov socijalizam, njegova logičko-dijalektički saznata budućnost,isto tako nije izrasla iz stvarnog tla konkretnih klasnih borbi, nego je logički sublimirana iz tu izazvanih suprotnosti, pri čemu su se suprotnosti, pretvorene u čiste misli, morale ukrutiti u idealističko samostalne suštine, budućnost se sasvim gotova kao neko ‚rešenje‘ ostavila

42 Erich Thier, *op. cit.*, str. 50.

43 Marks-Engels, *Nemačka ideologija*, knj. II, str. 238.

44 Cornu, Karl Marx i Friedrich Engels, knj. II, str. 178—179.

45 Vidi: E. Thier, *op. cit.*, str. 44.

nasuprot problemima tog doba«.⁴⁶ Slabost kritikovanog stanovišta je, dakle, u tome što ono ne daje osnova za stvarno istorijsko delovanje, što ono ne ostvaruje jedinstvo teorijskog i praktičnog — što se i potvrdilo sudbinom tzv. istinskog socijalizma. Ali iako Hes nije rešio pitanje kako preći od »egoizma« na »ljudav«, iako nije dovoljno razumevao temelje istorijskog procesa, on je, i pored svih preterivanja zastupao valjanu ideju da socijalizam ne može biti sveden na ekonomski preobražaj društvenog života, već da mora i teorijski i praktično voditi menjanju celovitog čoveka, njegovih potreba i omogućiti sveukupno slobodno ispoljavanje ljudskih mogućnosti. Znao je da je takav svet s onu stranu privatnog vlasništva i sveta otuđenog rada.

Ako se, dakle, pitamo šta je srž Hesovog filozofskog stanovišta i shvatanja socijalizma — a ove dve strane njegovog učenja su nerazdvojne — mogli bismo naći i kod samog Hesa direktni odgovor. »Možemo žiju u kojoj se koncentrišu svi zraci socijalnog života označiti jednom rečju: to je čovek, prosta, ljudska suština.«⁴⁷ Ako je za Fojerbaha, kako je to on sam rekao, bog bio njegova prva, um druga, a čovek treća i poslednja misao, za Hesa, a i sve »istinske socijaliste, čovek, »istinski čovek, je bio prva i poslednja misao. Taj »istinski« čovek se može ostvariti samo u »istinskom« socijalizmu, pa je tako odgovorom na pitanje u čemu se sastoji ljudska suština i kako se ona može realizovati sadržan i odgovor na pitanje o karakteru »istinskog« socijalizma. Slobodno delo je prepostavka socijalizma. Filozofija dela je filozofija »istinskog« socijalizma. Delatnost je za Hesa suština čoveka i sredstvo njegovog samostvaranja.

Kako je, međutim, delatnost shvatio kao moralno delovanje koje nije ničim određeno ili ograničeno, on je istinskog čoveka shvatio kao potpuno slobodnog. Zato uspostavljanje socijalizma za Hesa i znači oslobođenje čoveka od prirodnih i socijalnih ograničenja. On često i nije pravio razliku između pojmove slobode, anarhije, komunizma, ateizma itd. Svi ti pojmovi su u stvari derivati njegovog osnovnog pojma — slobodne delatnosti.

Vaspitanju je Hes, kao i drugi socijalisti tog vremena, pridavao vrlo veliku ulogu u realizaciji ljudske suštine. Ono treba da otkrije ljudima njihovu suštinu, da bi je oni mogli realizovati. »Svaki pojedinac, tvrdio je Hes, mora da bude izgrađen kao društveni čovek. Svaki pojedinac mora biti teorijski prožet suštinom čoveka, da bi mogao samo u saradnji (Zusammenwirken) sa svojim bližnjim da ljudski živi, ali istinski ljudski život nije ništa drugo nego ta saradnja, ništa drugo nego ljudav. Ali on se mora takođe praktično prema svom određenom krugu delovanja da izgrađuje i da bude izgrađen. Jednom rječju: radi se o savršenom vaspitanju ljudskog roda.«⁴⁸

46

Lukács, **Moses Hess**, str. 125.

47

Hess, **Über die sozialistische Bewegung in Deutschland**, u: **PSS**, str. 294

48

Wolfgang Mönke, **op. cit.**, str. 14. Menke na osnovu istraživanja Hesove zaostavštine smatra da je Marks pišući teze o Fo-

jerbahu imao u vidu Hesovo shvatanje o vaspitanju i kritikovao ga. Marks u toj tezi kaže: »Materialističko učenje o mijenjanju okolnosti i odgoju zaboravlja da ljudi mijenjaju okolnosti i da sam odgojitelj mora biti odgojen. Stoga ono mora dijeliti društvo na dva dijela — od kojih je jedan iznad društva.«

Hesovo filozofsko utemeljenje socijalizma polazi pre svega od čoveka koji je, kako vidimo, određen — ako zanemarimo sporedne uticaje — pomoću Fihtevog pojma delatnosti i Fojerbahovog shvatanja rodne suštine čoveka.

Ovakvo utemeljenje socijalizma nastalo je i u protivstavu prema različitim komunističkim učenjima, za koja je držao da nisu valjano utemeljena. Podsticaj za to dala je i tada uticajna knjiga Lorenca fon Štajna (Lorenz von Stein) *Socijalizam i komunizam u današnjoj Francuskoj* (1842), koju je Hes recenzirao.

Štajn je nastanak komunističkih i socijalističkih ideja u Francuskoj objasnio materijalnom bedom u kojoj se našao preletarijat, i vezao je to učenje za ovu klasu koja se tek formirala sa gradanskim društvom. Hes je smatrao ovaku koncepciju neodrživom, jednostranom i reakcionarnom. Socijalizam po njegovom shvatanju nije proizišao ni iz položaja proletarijata, niti iz »potreba stomaka«. On nije sasvim ni proizvod mišljenja, nego je, po Hesu, proizišao iz »potreba srca« (Herzensnot) i saosećanja za patnje čovečanstva. Hes je, tako, odbacio Štajnovu stanovište. U potrebi da se realizuje ljudska suština i ljudsko saosećanje video je veću garanciju ostvarenja socijalizma nego li u materijalnim interesima proletarijata. U sukobu Hesa i Štajna jedan broj pisaca vidi prvu jasnu teorijsku polarizaciju na »ekonomistički« (Štajn) i »humanistički« (Hes) socijalizam.

Hes je pravio razliku između socijalizma i komunizma i upotrebljavao oba termina. Doduše, ovo razlikovanje nije konsekventno sprovedeno. *Socijalizmom* je, uglavnom nazivao *učenje o ljudskoj zajednici* koja ostvaruje čovekovu slobodu i samodelatnost, čovekovu suštinu. Terminom *komunizam* je, pak, najčešće nazivao ona učenja francuskih teoretičara koja su u centru postavljala problem *jednakosti*, ostvarenje jednakosti *materijalnih dobara*. Prema ovom razlikovanju, Hesovo učenje je pravilnije nazivati socijalističkim, iako ga je i on sam nazivao komunističkim. U istom smislu Milke je činio razlikovanje u nazivu Hesovog i Vajtlingovog učenja, tj. socijalizma i komunizma. Međutim, on dalje dolazi do zaključka da su na Vajtlinga uglavnom uticala francuska komunistička učenja, a na Hesa nemачka filozofija. Ovakvo mišljenje je prilično uprošćeno. Cinjenica je da je francuski komunizam snažno uticao na Vajtlinga, kao i da je nemачka filozofija snažno uticala na Hesovo učenje, te da nemacka filozofija nije značajnije uticala na Vajtlinga. Međutim, ne znači da francuska komunistička i socijalistička učenja nisu uticala na Hesa. Naprotiv, ovaj uticaj je vrlo snažan i odlučan za Hesovo učenje. Ono se i odlikuje ukrštanjem ovih dvaju uticaja.

U raspravi *Socijalizam i komunizam* Hes ističe da Babef (Babeuf), Furijs (Fourier) i Sen-Simon sasvim ravnopravno stoje uz Fihtea, Šelinga (Schelling) i Hegela. Cinjenica je da je Hes pomenute francuske utopije smatrao jednostranim, pa ih je, od momenta kada se sa njima upoznao kritikovao i pokušavao da poveže njihove rezultate sa rezultatima nemacke filozofije. Hes je mislio da će tako dobiti celovito učenje. U vreme formiranja

Podudaranje mijenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti ili samopromjene može se shvatiti i racionalno razumjeti samo kao re-

volucionarna praksa. Marx, *Teze o Feuerbachu*, u: Marx-Engels, *Rani radovi*, str. 322).

svog učenja nemačku filozofiju kritikovao je sa stanovišta pomenutih francuskih utopija, i obrnuto, te utopije sa stanovišta nemačke filozofije, a tek kada je izgradio osnovu svog učenja, kritikovao je oba ova izvora svog učenja sa stanovišta samog tog učenja. Ovu kritiku susrećemo u Hesovim delima iz 1845. godine, i ona naročito jasno dolazi do izražaja u članku *O nevolji u našem društvu i njenom leku*. Socijalizam, po Hesu, ne samo da nije u praksi ostvaren, nego nije postao ni »teorijska realnost«. Time Hes upućuje primedbu teorijskoj nedograđenosti socijalističkih i komunističkih učenja: »Francuski socijalisti i komunisti od Sen-Simona i Furijea do Prudona i Kabea (Cabet), nisu došli do suštine socijalizma čak ni teorijski. Samo oni koji praktično idu najdalje, koji nisu samo negirali privatno vlasništvo, koji takođe rad više ne shvataju samo kao najamni rad, samo radikalni komunisti, kažimo, nisu se još uzdigli iznad suprotnosti rada i uživanja i nisu se još vinuli do misli o jedinstvu proizvodnje i potrošnje, jer nisu došli do misli o *slobodnoj delatnosti*. Filozofski rečeno, francuski komunizam je samo pojавa onog što u modernom čiftinskom svetu leži nesvesno; on je njegov ideal.«⁴⁹

U istom smislu Hes kritikuje i Prudona, »najdubljeg i najoštrijeg misiloca Francuske«, kome prebacuje da je neznalica čim je u pitanju »nemačka nauka«. Zato on pokušava da kritikuje filozofske osnove Prudonovog učenja, ukazujući da Prudon želi da spoji komunizam i privatno vlasništvo jednim sasvim spekulativnim postupkom. Međutim Hes ne zamera Prudonu samo zbog takvog metodološkog postupka, nego u prvom redu zbog toga što shvata da u komunizmu ostaje privatno vlasništvo, pa je time, po Hesu, nemoguće realizovati ljudsku slobodnu delatnost i društvenog čoveka, tj. cilj komunizma. Hes zamera Prudonu što smatra da u komunizmu ostaje »privatni čovek« građanskog društva.

Naročito je značajna Hesova kritika Babefa i Kabea. Jednakost koju Babef ima u vidu jeste sankilotska jednakost, jednakost u siromaštvu, primećuje Hes. Takva jednakost ne vodi oslobođenju čoveka i razvijanju njegove slobodne delatnosti. U ovom pogledu Hes je delio Marksovo stanovište o ovakvim komunističkim učenjima, stanovište koje je i danas aktualno. Neka od saznanja, koja su ga uzdizala iznad njegovih ranijih uzora, omogućavala su mu da francuskom socijalizmu uputi nekoliko značajnih primedaba. Hes, tako, primećuje da »veliko polje industrije ovom komunizmu je bilo *terra incognita*.« Međutim, ni sam Hes ovo saznanje nije dovoljno iskoristio u svom učenju, pa je značaj industrije za njega ostao samo naslućena zemlja. Za Hesa je upravo karakteristično da je došao do niza saznanja koja, zbog njegovog nedostatka smisla za empirijska istraživanja, nije produbio i izveo iz njih sve konsekvence. Zato bi bilo sasvim pogrešno suditi o Hesu na osnovu pojedinih i istrgnutih stavova, naročito onih koji su izrečeni pod neposrednim Markovim uticajem, čiji je intenzitet bio vrlo promenljiv.

* * *

Kada je reč o Hesovom misaonu razvitku i odnosu prema Marksu, većina onih koji su se bavili tim pitanjem sklona je da tvrdi da je Hes 1845. prošao jednu fazu približavanja Marksuvu učenju i da je već u 1847. godini postao marksist. T. Zlocisti u Hesovoj biografiji tvrdi da je Hes 1847. godine prešao na pozicije materijalističkog shvatanja istorije. Da li je Hes zaista uvidio ograničenost svog stanovišta i potrebu za njegovim radikalnim menjanjem, ili samo delimičnim poboljšavanjem? Marks je uticao na Hesa u doba njihove saradnje u Parizu prilikom pokretanja »Deutsch-französische Jahrbücher«. Ovaj uticaj je vrlo važan zbog toga što se odigrao u oblasti socijalno-ekonomskih pitanja. Kako su Marks i Hes posle saradnje u Parizu održavali ređe i to pismene kontakte, međusobni uticaji su skoro i prestali. Kontakti su obnovljeni u zimu 1845/46. godine dok su intenzivno saradivali na pripremanju *Nemačke ideologije* da bi postali redovni i mnogo češći tek u drugoj polovini 1846. godine. Hes je za vreme oslabljenih kontakata s Marksom, a naročito u 1845. godini, bio pod snažnim uticajem Foberbaha i stvorio je spise koji više nisu mogli da izazovu onaku pažnju kod Marksa kakvu su izazvali Hesovi prilozi u »Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz«. Štaviše, u tim Hesovim spisima Marks je video osnovu »istinskog« socijalizma koji je u Nemačkoj tek stupao na scenu i na koga je Marks oddah usmerio svoju kritiku. Ova Marksova kritika značila je za Hesa ozbiljno upozorenje, pa je Hes počeo da obraća pažnju na rezultate Marksovih istraživanja, naročito u oblasti ekonomije. Druga značajna okolnost koja je uticala na Hesovo približavanje marksizmu bili su pojačani kontakti sa Engelsom, koji je već bio objavio *Položaj radničke klase u Engleskoj* i sa kojim je Hes saradivao u propagiranju komunizma (govori u Elberfeldu). Pored toga treba imati u vidu i zajedničku polemiku sa mladohegelovcima i saradnju na *Njemačkoj ideologiji*. Sve ove okolnosti snažno su uticale na Hesa, tako da je on pokušao da se snađe u ovoj novoj idejnoj situaciji, da na neki način preispita svoja stanovišta i da iskoristi Marksova i Engelsova dostignuća za izgradivanje vlastitog učenja, a ne za njegovo napuštanje.

U kakvoj se situaciji našao Hes i kako se on odnosio prema Marksu sredinom 1846. godine najbolje pokazuje pismo upućeno Marksu, u kome on kaže: »S Tvojim pogledima o komunističkim napisima, koje si nedavno saopštio Danielsu, potpuno sam saglasan. Kako je u početku bila nužna veza komunističkih stremljenja sa nemačkom ideologijom, tako je sada nužno njegovo utemeljenje na *istorijskim i ekonomskim* pretpostavkama, inače ne može se okončati ni sa ‚socijalistima‘ ni sa protivnicima raznih boja. Ja sam se sada bacio *isključivo na ekonomsku lektiru* (podvukao Z. K.) i s velikom napetošću očekujem Tvoje delo, koje će marljivo studirati«.⁵¹ Da je Hes, pod Marksovim uticajem, nameravao da se posveti istorijskim i ekonomskim studijama ukazujući drugi izvori. Sve to pokazuje da je Hes nazorao da njegovo učenje pati od krupnih nedostataka i da je pokušavao da ih otkloni.

Zajedno sa Engelsom — na koga je u početku njihove saradnje znatno uticao — Hes je 1845. godine pokrenuo časopis »Gesellschaftsspiegel«, koji najbolje karakteriše sam podnaslov: »Organ za zastupanje neposedničkih narodnih masa i rasvetljavanje društvenih prilika našeg doba«. Časopis je bio posvećen položaju proletarijata u Nemačkoj i ta orientacija časopisa govori i o Engelsovom uticaju u određivanju karaktera časopisa. Kao što je Engels iste godine publikovao knjige o položaju radničke klase u Engleskoj, »Gesellschaftsspiegel« je trebalo isto tako da odigra sličnu ulogu u opisivanju položaja radničke klase u Nemačkoj. E. Zilberner smatra da je to bio ne samo jedini časopis te vrste u Nemačkoj, nego istovremeno i najbolji izvor za proučavanje stanja u kome se nalazio nemački proletarijat pred revoluciju od 1848. godine. O ovom časopisu Mering je pisao: »Nije bila mala zasluga razotkrivati bedu nemačkog proletarijata u vreme kada se prihvatalo odvratno tvrđenje oficijelnog istoričara francuskog socijalizma i komunizma Lorenca fon Stajna da u Nemačkoj nema proletarijata.⁵²

Svi koji su pisali o Hesu kao »marksistu« imaju u vidu pre svega njegov članak iz 1847. godine *Posledice proleterske revolucije*. U ovom članku Hes se sasvim približio Marksu ili, bolje reći, preuzeo osnovne Marksove i Engelsove stavove iz njihovih članaka u listu »Deutsche-Brüsseler-Zeitung« u kom je i Hes objavio ovaj svoj članak. »Deutsche-Brüsseler-Zeitung« su tada postale već Marksov i Engelsov organ i većina saradnika ovog lista pala je, u većoj ili manjoj meri, pod uticaj Marks-a i Engels-a. Kako Hes nije temeljno proučio Marks-a on se na »marksističkim« pozicijama nije mogao zadržati pa je već u *Crvenom katihizu za nemački narod* (1849—50), koji se pojavio posle revolucije, opet pao na svoje utopističko stanovište iz *Komunističkih ispovesti i odgovorima* (1845).

U članku *Posledice proleterske revolucije* Hes ističe da proleterska revolucija nastaje kada se zaoštare suprotnosti buržoaskog društva, i da je delo proletarijata koji je nastao s razvojem velike industrije. Objektivne pretpostavke te revolucije se nalaze u razvitku industrije i posledicama koje izaziva taj razvitak. Subjektivna pretpostavka revolucije je samo klasna svest proletarijata o njegovoj istorijskoj ulozi. Preuzimanjem političke vlasti od strane proletarijata, po Hesovom mišljenju, sva industrija, privatna industrija, prelazi u ruke države i sve privatno vlasništvo postaje društveno. Vidimo da je reč o idejama koje će istaći i *Manifest Komunističke partije*, koji se pojavio posle ovog članka.

Ali Hesov članak ne sadrži samo ove »marksističke« ideje. U njemu ima i konstrukcija budućnosti i domišljanja o komunističkom uređenju, »eklektičkog povezivanja suprotnih tendencija«. Ali ne može se samo reći da »ovaj članak pripada, bez sumnje, najzrelijim Hesovim radovima«,⁵³ jer on nije rezultat sazrevanja Hesovog učenja, nego je nastao iz spoljnog i prolaznog uticaja. Iz istih razloga se i Lukač u svojoj studiji o Hesu s pravom usprotivio precenjivanju ovog članka o proleterskoj revoluciji.

Ali Hesu se ipak ne može poreći oštromnost i naziranje značaja Marks-ovih shvatanja. Koliko je on shvatio suštinu materijalističkog stanovišta datog u kritici nemačkih ideologa, pokazuje ovo mesto iz Hesove kritike Rugea (1847. godine): »Čim je Marks u istoriji građanskog društva, tj. u tom svakodnevnom načinu proizvodnje i načinu opštenja koji je sa njim dat, otkrio osnovu svih političkih i teorijskih događanja, razorio je on dosadašnju iluziju o istoriji. Sad se odmah posle toga pokazalo da je sveta rulja nemačkih teoretičara, ovim modernih popova, sasvim nesposobna da shvati realne stvari... Bez filozofskih naočara oni ništa ne vide, a kroz svoje naočari oni vide svuda samo filozofske kategorije i nikakve stvarne odnose u svetu. Ono što oni prihvataju i za što se bore stoga su uvek filozofske kategorije, upravo samo pojedine imenice (Substantive) kao: društvo, zajednica i t.s., od kojih prave suštine (Substanzen), ili, takođe, samo glagole kao: ujediniti, podvojiti, vaskrsnuti, i t.s., od kojih prave kategorije, da bi imali objekte za kritiku.⁵⁴ Ove reči najviše liče na obračun sa vlastitim stanovištem, obračun koji, međutim, nikada do kraja nije izведен.

Svoje ogromno oduševljenje Marksom Hes je iskazao u poznatom pismu Auerbahu (Auerbach) još 1841. godine.⁵⁵ Tada je rekao da je želeo učitelja kao što je Marks. Učio je od Marks-a, približavao mu se i udaljavao, trpeo i druge uticaje, što ga je sve vodilo u nekoherentno i uz to nesistematično stanovište.

U idejnim kolebanjima pred 1848. godine tinjala je i idejna kriza u kojoj će se naći Hes posle revolucije.⁵⁶

* * *

Hesove i Fojerbahove ideje jako su delovale 1845. godine na grupu intelektualaca u Nemačkoj koji su prišli socijalizmu i razvili u svojim listovima i delima t.v. »istinski« socijalizam. Među njima su se isticali naročito

54

Hess, *Dottore Graziano's Werke. Zwei Jahre in Paris. Studien und Erinnerungen von A. Ruge*, u: 'SS.

55

Vidi: Hess, *Briefwechsel*, str. 79.

56

Hesovo približavanje Marksu došlo je u krizi 1848. godine posle oštре kritike »istinskog« socijalizma koja je data u *Manifestu Komunističke partije*. U toku revolucije Hes je saradivao sa frakcijom A. Vilicha (Willich) i K. Šapera (Schaper). Posle revolucije je još bio ubeden da se nedostatak uslova može nadomestiti revolucionarnim žarom, što ističe u brošuri *Jugement dernier duvieux monde social*. Koliko je daleko pao ispod materijalističkog shvatanja istorije, koje je on bio pokusao da usvoji, najbolje pokazuje i njegova saradnja na pokušaju rasplsivanja na-

rodnog zajma koji bi omogućio izvođenje revolucije. (Vidi o tome Hesovu prepisku sa G. Kinkelom u: Hess, *Briefwechsel*, str. 540. i dalje).

Kasnije je Hes sve više napuštao radnički pokret i političku i publicističku dejatnost. Ipak, uzeo je učešća u radu Međunarodnog udruženja radnika, kako u njegovom osnivanju 1864. godine, tako i na Briselskom kongresu 1868. godine. Bio je na strani Marks-a i Engelsa u njihovojoj polemici sa Prudonom i Bakunjinom. Na Briselskom kongresu Internationale ukazivao je na potrebu da radnici studiraju Marksov *Kapital*, čiji se prvi tom bio tek pojavio. Pored toga što se u ovom periodu počeo ponovo baviti jevrejskim pitanjem, Hes je veliku pažnju posvetio studijama prirodnih nauka. »Ja, naime nameravam«, pišao je Hes o cilju tih studija J. Moleštu

Karl Grin (Grün), Herman Krige (Hermann Kriege), Georg Kulman (Kuhlmann) i Oto Lining (Otto Lüning). Marks je uviđao da je Hes rodonačelnik ovog učenja. Zato je pored praktične borbe koju je počeo zajedno sa Engelsom još 1845. godine, uvidio potrebu da se ovaj pokret podvrgne temeljnoj teorijskoj kritici.

Principijelu kritiku ovog socijalizma dali su Marks i Engels u *Nemačkoj ideologiji* i člancima koji su objavljeni u »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«, od kojih su najznačajniji Marksov članak — *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral* i Engelsovi članci *Nemački socijalizam u stihu i prozi* i *Komunisti i Karl Hancen*. Kritika koja je iznesena u ovim člancima rezimirana je u *Manifestu Komunističke partije*. Engels je u napomeni nemačkom izdanju *Manifesta* 1890. godine istakao da je »glavni predstavnik i klasičan tip ovog pravca« socijalizma Karl Grin.⁵⁷ Međutim, Marks je više puta ukazivao da Grin — koji je i stvorio pojam »istinski socijalizam«, ništa drugo ne radi nego »popunjava konstrukcije koje je dao Hes« i »razrađuje Hesov shematisam« itd.⁵⁸ Grin je, kao najizrazitiji predstavnik »istinskog« socijalizma, pretrpeo i najjači uticaj Fojerbaha i Prudona. Mada su Grinove i Hesove ideje 1845. i 1846. godine bile vrlo bliske, Hes i Grin se ne mogu podjednako oceniti. Grin je, kao i Hes, u vreme nastanka naučnog socijalizma i jačanja i organizovanja proletarijata razvio učenje »koje se ograničavalo na malogradane kao svoju publiku i nemačke propale literate kao predstavnike te publike«.⁵⁹ Ali on nije kao Hes učestvovao u razvijanju ideja socijalizma u Nemačkoj, nije učestvovao u značajnim idejnim previranjima oko 1840. godine kao Hes, te se Grinu ne mogu pripisati ono istorijsko.

(Moleschott), »da svoje već ranije izrečene ali još nedovoljno razvijene poglede na istoriju čovečanstva prirodnaučno zasnijem, pri čemu bih se trudio da pokazujem ono opšte i jedinstveno ili jedinstveni Zakon, koji vlada u razvojnoj istoriji celokupnog života, kako takozvanog anorganskog, tako i organskog i 'duhovnog'. (Hesovo pismo J. Moleshotu od 18. decembra 1852, u: Hess, *Briefwechsel*, str. 290) — Tako je Hes, kada nije mogao da pronade zakone razvitka ljudske istorije u društvenom životu ljudi, načinu u odnosima proizvodnje, posegao za čisto prirodnjačkim objašnjenjem ljudske istorije i čoveka. U tom pogledu uzori su mu bili nosioci tadašnjeg mehaničkog prirodnjačkog materijalizma Molesot, Bihner (Büchner) i Fokt (Vogt). Isto onako kao što je pokušao da svoje socijalističke ideje zasnuje na nemačkoj filozofiji, Hes je, kako dobro primećuje V. Menke, pokušao da život društva i potrebu socijalizma zasnuje prirodnaučno. (Vidi: Wolfgang Mönke, *op. cit.*, str. 15). Osnove Hesovih shvatanja prirode, njegove »dinamičke teorije sile i materije«, preuzete su od Molesota.

Ovim svojim nastojanjima da otkrije opštu zakonitost prirode koja bi objasnila i kre-

tanje ljudske istorije i napuštanjem izučavanja ljudske istorije u cilju stvaranja »dinamičkog učenja o materiji« Hes je pretodnik one pojave koja je našla najbolji izraz u staljinističkom dijalektičkom materijalizmu. Napuštanje problema ljudske istorije i posezanje za prirodnim naukama je samo izraz idejne krize koja se, iz različitih uzroka, u novije vreme ispoljila među marksistima.

Posle Hesove smrti njegova supruga Sibille (Sybille) je izdala jednu knjigu njegovih spisa o dinamičkom učenju o materiji. Iz prepiske između Sibile Hes i Marks-a povodom te knjige vidi se da Marks nije bio oduševljen Hesovom prirodnaučničkom delatnošću, štaviše, s puno takta pokazao je znatnu rezervu. (Vidi o tom: Hess, *Briefwechsel*, str. 640—643, i Wolfgang Mönke, *op. cit.*, str. 16—17.)

57 Marks i Engels, *Manifest Komunističke partije*, »Kultura«, Beograd, 1963, str. 47. (Dalje samo: Marks — Engels, *Manifest*)

58

Vidi: Marks-Engels, *Nemačka ideologija*, knj. II, str. 238.

59

Ibid., str. 164.

sko mesto, uloga i značaj u razvitku socijalističkih i komunističkih učenja koji pripadaju Hesu. Grin i ostali »istinski« socijalisti prihvatali su i konzervativno razvijali utopijsku stranu Fojerbahovog i Hesovog učenja. Sam Hes je 1847. godine Grina nazivao Prudonovim apostolom, koji samo trubi o Prudonovom učenju kao otkrovenju.⁶⁰

Gotovo sva marksistička literatura o »istinskom« socijalizmu polazi u njegovoj oceni od stavova koji su izneseni u *Manifestu Komunističke partije*. Po *Manifestu*, ovaj socijalizam se razvio pod uticajem francuskih socijalističkih i komunističkih ideja, koje su prosto uvezene u Nemačku. Francuska i nemačka društveno-politička stvarnost bila je vrlo različita. Zahtevi koji su u razvijenijem francuskom buržoaskom društvu izvirali iz samih društvenih prilika i bili zahtevi istorijskog razvijenja, nemačkim socijalistima, zbog njihovog nepoznavanja tih prilika i zaostalosti društvenog razvijenja u Nemačkoj, izgledali su kao zahtevi čiste slobodne volje, zahtevi za ostvarenjem ljudskog bića. »Isključivi rad nemačkih literata sastojao se u tome da dovedu u sklad nove francuske ideje sa svojom starom filozofskom savešću ili, bolje rečeno, da usvoje francuske ideje sa svog filozofskog stanovišta... Oni su svoje filozofske gluposti napisali iza francuskog originala. Tako su, na primer, iza francuske kritike novca napisali, ostvarenje ljudskog bića, iza francuske kritike buržoaskog društva pisali su, 'ukidanje vladavine apstraktne opštig' itd.

Ovo proturanje filozofskih fraza pod francuske misli oni su krstili imenima 'filozofija dela', 'istinski socijalizam', 'nemačka nauka socijalizma' itd.⁶¹

Ova kritika iznesena u *Manifestu* udarila je u sam temelj Hesovog učenja. Dalja Marksova i Engelsova kritika »istinskog« socijalizma usmerena je na činjenicu da ovo učenje gubi klascu obeležja, »da umesto interesa proletarijata zastupa interes ljudskog bića, čoveka uopšte, čoveka koji ne pripada ni jednoj klasi, čak uopšte ni stvarnosti, već samo maglenom nebu filozofske fantazije«.⁶²

S posebnom oštrinom ova kritika je usmerena na reakcionarnu ulogu koju je »istinski« socijalizam poprimio u »predmartovskoj« Nemačkoj. Oštrrom kritikom buržoaskog društva, ovaj socijalizam je praktično išao na ruku feudalizmu i apsolutnoj monarhiji, koji su tada vodili odlučnu borbu s buržoazijom. »Istinski« socijalizam je u nemačkim prilikama postao oružje reakcionarnog malograđanstva. Ovi socijalisti nisu videli da francuski socijalizam polazi od prepostavki za koje se u Nemačkoj tek trebalo izboriti i nisu znali da podu od stvarnih nemačkih prilika. Ideal koji je istaknut u njihovom učenju bio je vrlo daleko od nemačke stvarnosti. Zato je ovo učenje ostalo nemoćno, istorijski nedelotvorno i po strani od revolucije.

Mering je, prihvatajući kritiku koja je izložena u *Manifestu* pokušao, ipak, da je nešto ublaži, ističući »dobru volju« Hesovu i njegovo nastojanje da se približi Marksovom učenju i radničkom pokretu.

60

Hess, *Systeme des contradictions économiques ou philosophie de la misère*. Par P.-J. Proudhon, u: *PSS*, str. 398.

61

Marks-Engels, *Manifest Komunističke partije*, »Kultura«, Beograd 1963, str. 47.

62

Loc. cit.

Kada se uporedi ova kritika koja je data u *Manifestu* sa onom iz *Nemačke ideologije* primećuje se da je ton kritike 1848. godine oštriji. To je razumljivo stoga što je rascep između Marksovog i »istinskog« socijalizma koji je »malo pomalo izgubio svoju pedantsku bezazlenost«⁶³, bivao sve oštriji i što su se sa *Manifestom* njegovi pisci razračunali sa svim ostalim nemačkim socijalističkim učenjima.

U oceni samog Hesa oseća se razlika. U *Manifestu* je Hesovo učenje ocenjeno zajedno sa »istinskim« socijalizmom u celini i isključivo prema njegovom delovanju i uticaju na taj socijalizam, stoga negativno. Međutim, u *Nemačkoj ideologiji* Hesovo učenje se ne ocenjuje samo »po svom rezultatu«, nego i po značaju koji je imalo tokom svog formiranja, u odnosu i prema drugim socijalističkim strujama. Такode i u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*, kako smo već pokazali, Hes je ocenjivan i prema svom pozitivnom uticaju na Marksа i istaknuto je i ono što mu nesumnjivo pripada u daslugu.

Sa stanovišta nastanka i razvitka socijalističke misli i marksizma Hesu svakako pripada značajno mesto kao jednom od prvih teoretičara socijalizma u Nemačkoj i kao propagatoru komunizma. Njegovo nastojanje da poveže tekovine nemačke filozofije i socijalističkih i komunističkih učenja ima poseban značaj u razvitku socijalističke misli. Njegova je zasluga što je istakao značaj prakse i ljudske slobodne delatnosti nasuprot otudrenom radu, i pokazao da socijalizam nema za zadatak da zadovolji samo materijalne interese proletarijata, nego i da realizuje celovitog čoveka i njegovu slobodu, — iako ove misli kod Hesa nisu uvek jasne i dosledno razvijene. Isto onako kao što je materijalistička dijalektika izrasla u plodnoj diskusiji sa apstraktnom idealističkom dijalektikom, tako je Marksovo shvatanje humanizma nastajalo i u diskusiji sa Hesovim i svakim drugim filozofskim komunizmom i njegovim povezivanjem filozofije i socijalizma. Hegelovskim jezikom bi se moglo reći da »istinski« socijalizam čini, s ekonomističkim materijalizmom kao antitezom, i marksističkim humanizmom kao sintezom, osnovnu trijadu u razvitku socijalističkih ideja. Potrebu te sinteze osećao je i Hes, ali je nije ostvario, jer nikad nije prodro do stvarnih temelja građanskog sveta i razumevanja istorijskog procesa, osnova neslobode i slobode.